

FOCUS op TOPTALENT

Houtskoolschets sectorplan hbo kunstonderwijs 2012-2016

mei 2012

HBO raad
vereniging van hogescholen

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
2. Inhoudelijke verdieping discipline Muziek	6
3. Inhoudelijke verdieping disciplines Autonome Beeldende Kunst en Vormgeving	7
4. Typering kunstonderwijs Nederland per instelling	10
5. Versterking van het kunstonderwijs	15
6. Agenda 2012-2013	17

Bijlagen

1. Reducties (absolute aantallen) in de inschrijvingen bacheloropleidingen zoals afgesproken in het Sectorplan.
2. Overeenkomst Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten en de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht, 30 maart 2012.
3. Samenvatting Sectorplan Kunstonderwijs Zuid.
4. Samenwerkingsakkoord Codarts Rotterdam en de Hogeschool der Kunsten Den Haag, 23 december 2011.
5. Overzicht lectoraten kunstonderwijs en kaart Nederland met kennisgebieden.

Inleiding

De hogescholen met kunstonderwijs hebben met elkaar afspraken gemaakt over het versterken van de kwaliteit van het kunstonderwijs en volumebeperking in hun Sectorplan 'Focus op toptalent' (juli 2011).

Deze houtskoolschets is een nadere inhoudelijke verdieping van het Sectorplan en is een antwoord op de eerdere beleidsreactie¹ van de staatssecretaris waarin is aangegeven dat met de HBO-raad is afgesproken dat de inhoudelijk verdieping de volgende zes elementen bevat namelijk:

1. Het bevat voorstellen voor verdere samenwerking en krachtenbundeling tussen de hogescholen;
2. Het is gebaseerd op een analyse per discipline die ingaat op de vraag waar het opleidingsaanbod te weinig kritische massa heeft; hierbij zal in ieder geval scherp worden gekeken naar de relatief kleine masteropleidingen en de instrumentgroepen bij de bacheloropleiding muziek;
3. Het bevat voorstellen voor landelijke zwaartepunten in het praktijkgericht onderzoek en het masteraanbod;
4. Het kan rekenen op draagvlak binnen het werkveld en de beroepsorganisaties en sluit aan op de afspraken voortkomend uit eerdere convenanten; in ieder geval zal de Federatie Cultuur hierbij worden betrokken;
5. Het sluit aan op de ambities van het Kabinet op het gebied van ondernemerschap en de plannen voor de topsector Creatieve Industrie, zoals opgenomen in de bedrijfslevenbrief (d.d. 13 september 2011), en;
6. Het bevat een tijdpad voor de komende vier jaren.

De verdieping betreft de volgende drie disciplines: Muziek, Autonome Beeldende Kunst, en Vormgeving. De uitwerking van het Sectorplan is programmatisch met een implementatietermijn van vier jaar. In overleg met staatssecretaris Zijlstra van het ministerie van OCW is ervoor gekozen om in het studiejaar 2011-2012 prioriteit te geven aan deze drie disciplines. In het studiejaar 2012-2013 ontwikkelen de hogescholen nadere voorstellen voor de overige disciplines.

Het bestuur van de HBO-raad heeft een programmacoördinatie ingesteld om de uitvoering van het Sectorplan te faciliteren en te stimuleren. Dat heeft geleid tot het Plan van Aanpak bij het Sectorplan (december 2011). Conform het Plan van aanpak heeft op initiatief van de programmacoördinatoren Nienke Meijjer (lid College van Bestuur Fontys hogescholen) en Tijmen van Grootheest (voorzitter Gerrit Rietveld academie) overleg plaatsgevonden met bestuurders van de betrokken hogescholen. De hogescholen hebben daarnaast in de landsdelen met collega-instellingen intensief overleg gevoerd over de onderlinge afstemming en samenwerking. Deze houtskoolschets is daarvan het resultaat.

De houtskoolschets betreft de stappen die het kunstonderwijs heeft gezet ter uitvoering van het Sectorplan en het Plan van aanpak, en dient te worden gelezen in aanvulling op de voornemens uit die plannen. Met de voornemens zetten de hogescholen belangrijke stappen naar een sterk en toekomstbestendig kunstonderwijs.

Een ingrijpend voornemen is dat hogescholen bij een aantal specifieke bacheloropleidingen tot volumereductie van het aantal ingeschreven studenten overgaan. De totale functiekolom (vooropleiding, bachelor, master) wordt daarmee versterkt, mede in relatie tot de arbeidsmarktvraag. Het is noodzakelijk dat deze ingrepen voor de betrokken hogescholen op een financieel neutrale wijze plaatsvinden. Dan worden de hogescholen in staat gesteld om de in het Sectorplan beschreven kwaliteitsverbetering in het kunstonderwijs te realiseren.

---

¹ Beleidsreactie sectorplan kunstvakonderwijs 'Focus op Toptalent' 24 oktober 2011

Vervolgstappen

In het studiejaar 2012-2013 zullen nadere voorstellen worden ontwikkeld voor de disciplines Theater, Dans, Bouwkunst, Film/TV en voor de Kunstvakdocentopleidingen. De programmacoördinatie zal in het studiejaar 2012-2013 voor deze disciplines bestuurlijk overleg initiëren over concretisering van de uitwerking van het Sectorplan en over de mogelijkheden ten aanzien van verdere kwaliteitsversterking van het onderwijs en nadere samenwerking tussen de hogescholen.

De hogescholen maken jaarlijks een voortgangsrapportage over de voortgang van de uitvoering van het Sectorplan. De eerste voortgangsrapportage verschijnt in juni 2013. Ook de vervolgstappen zullen daar een onderdeel van zijn.

In hoofdstuk 6 staat nadere informatie over de actiepunten voor het studiejaar 2012-2013.

Inhoudelijke verdieping discipline Muziek

In deze inhoudelijke verdieping van de ambities uit het Sectorplan worden de grote lijnen geschetst van de nieuwe bewegingen die door de hogescholen in gang zijn gezet om de kwaliteit van het kunstonderwijs verder te versterken.

De belangrijkste resultaten uit de verdieping voor de discipline Muziek:

1. Van negen conservatoria/academies naar vijf kerngebieden. De hogescholen werken geïntensiveerd samen en dragen bepaalde specialisaties/instrumentgroepen aan elkaar over. De hogescholen werken geïntensiveerd samen en dragen vanuit hetzij zwaartepuntvorming hetzij te kleine kritische massa bepaalde specialisaties en instrumentgroepen aan elkaar over. Deze bewegingen zijn terug te vinden in de uitwerking van de operationele samenwerking van individuele instellingen.
2. Intensieve samenwerking zal leiden tot versterking van de profilering en zwaartepuntvorming.

Geïntensiveerde samenwerking kunsthogescholen discipline Muziek:

Toelichting samenwerking in de landsdelen:

- Zuid: Dat betekent dat het Conservatorium Maastricht zich de komende jaren profileert op samenspel in klassiek en jazz en Fontys Conservatorium Tilburg op de crossover tussen klassiek, lichte muziek en pop, in afstemming op de actuele beroepspraktijk. Fontys en Zuyd Hogeschool werken intensief samen wat betreft de profilering en toelating/doorverwijzing studenten naar elkaar. Zie voor nadere informatie bijlage 3 met de samenvatting van het Sectorplan Kunstonderwijs Zuid.
- Zuidelijke Randstad: Codarts en de Hogeschool der Kunsten Den Haag hebben afspraken gemaakt over intensieve samenwerking en taakverdeling op het gebied van Muziek: er komt één interfaculteit voor docent en educatie. Daarnaast zal het onderwijsaanbod (minoren, bijvakken en projecten) bij de klassieke afdelingen worden geïntegreerd. Op basis van kwaliteit en functionaliteit vinden de komende jaren verdere verschuivingen plaats. Vorig jaar sloten Codarts en de Hogeschool der Kunsten Den Haag reeds een intentieverklaring (15 april 2011) af over de gezamenlijke bereidheid de capaciteit van bacheloropleidingen op het terrein van Muziek te reduceren. De afspraken zijn nader bevestigd in hun samenwerkingsakkoord van 23 december 2011 (zie bijlage 4).
- Oost: ArtEZ heeft de afgelopen jaren afzonderlijke instellingen in Arnhem, Enschede en Zwolle samengebracht in één conservatorium. Momenteel worden plannen ontwikkeld om enkele afdelingen verdergaand te concentreren, om een nieuw, samenhangend curriculum aan te bieden voor de afstudeerrichtingen Jazz en Pop en Klassiek, en om de internationale kennisfunctie van Muziektherapie te versterken. Het aantal differentiaties wordt beperkt. Daarnaast verruimt ArtEZ de mogelijkheden voor interdisciplinaire samenwerking.
- Randstad Noordvleugel: afstemming en versterking ten aanzien van de samenwerking van de AHK met de HKU. Deze instellingen streven naar een optimale onderlinge afstemming van het aanbod in aansluiting op de complementaire profilering. Potentiële studenten worden naar elkaars relevante opleidingen en studierichtingen doorverwezen. De beide instellingen hebben recent de intenties en afspraken in een overeenkomst vastgelegd (zie bijlage 2). De HKU draagt met het loslaten van het concept van een voltallig symfonieorkest bij aan het versterken van het profiel van het Conservatorium van Amsterdam. De samenwerking op het gebied van Oude Muziek wordt geïntensiveerd. Tevens bestaat de intentie een bijdrage te leveren aan de versterking van het compositie- en muziektechnologieprofiel van de School of Music and Technology van de HKU. Voorts wordt Harp (instrumentaal hoofdvak) overgedragen van de HKU aan de AHK. Kerkmuziek wordt geconcentreerd bij de HKU (overdracht vindt plaats door Fontys en Hs der Kunsten Den Haag aan de HKU), ondersteund door het ISOK.
- Noord: de Hanzehogeschool Groningen is in gesprek met de Hogeschool Inholland (pop en new audiences).

Inhoudelijke verdieping disciplines Autonome Beeldende Kunst en Vormgeving

In deze inhoudelijke verdieping van de ambities uit het Sectorplan worden de grote lijnen geschetst van de nieuwe bewegingen die door de hogescholen in gang zijn gezet om de kwaliteit van het kunstonderwijs verder te versterken.

De belangrijkste resultaten uit de verdieping voor de disciplines Autonome Beeldende Kunst en Vormgeving:

1. Forse reductie van het volume bij een aantal opleidingen in deze disciplines van meer dan 770 studenten in studiejaar 2015-2016 (zie bijlage 1).
2. De profileringen van de instellingen/academies zijn zodanig aangescherpt dat de aankomende student een duidelijke keuze kan maken.
3. De instellingen hebben onderling afspraken gemaakt, geborgd in het sectorplan, dat in iedere masteropleiding minimaal 10 studenten per jaar cq 20 studenten in twee jaar moeten zijn ingeschreven. Anders wordt de opleiding afgebouwd of overgedragen.

Geïntensiverde samenwerking kunsthogescholen Autonome Beeldende Kunst en Vormgeving:

Toelichting samenwerking in de landsdelen:

- Bureau Zuid: vergaande samenwerking tussen de vier instellingen Fontys, Zuyd Hogeschool, Avans, en Design Academy Eindhoven: studenten komen binnen via één portal. Masters en lectoraten worden in afstemming op één locatie aangeboden. Iedere instelling heeft binnen de samenwerking een eigen specifieke focus, afgestemd op dat van de andere instellingen. (Zie voor meer informatie bijlage 3 met de samenvatting van het Sectorplan Kunstonderwijs Zuid).
- Randstad: daar is sprake van een breed palet aan opleidingen vanwege een breder aanbod van studenten en werkveld. Twee hogescholen kiezen voor een brede focus op de vakontwikkeling met een onderscheid naar zwaartepunt op onderzoek (Hogeschool der Kunsten Den Haag) en een zwaartepunt op 'pure' autonome beeldende kunst (de Gerrit Rietveld Academie). Eén hogeschool kiest voor de brede context van commerciële vormgeving en innovatie in de creatieve industrie in verbinding met andere bacheloropleidingen (Hogeschool Rotterdam).
- Buiten de Randstad kiezen de hogescholen voor verschillende focuspunten, zoals: marktfocus, toegepast, multi-disciplinair, maatschappelijke context, waardoor sprake is van een helder en gedifferentieerd aanbod.
- Oost: ArtEZ heeft de afgelopen jaren afzonderlijke instellingen in Arnhem, Enschede en Zwolle samengebracht binnen één faculteit voor Art & Design. Momenteel worden plannen ontwikkeld om een nieuw curriculum aan te bieden voor de Bachelor Fine Art, waarbij ook het aantal locaties wordt teruggebracht.
- Noord/Midden: de Hanzehogeschool Groningen en de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU) zijn met elkaar overeengekomen dat overdacht plaatsvindt van de master Theatervormgeving door de Hanzehogeschool aan de HKU. Er vindt verder zodanige afstemming van het bacheloronderwijs plaats, dat masters bij beide hogescholen voor alle relevante studenten van de HKU en de Hanzehogeschool gevolgd kunnen worden.

Betrokkenheid van het werkveld

Het overleg met het werkveld vindt plaats op het niveau van de individuele instelling, op het niveau van de discipline in de landelijke opleidingsoverleggen (de netwerken) en voorts op landelijk niveau. De bestuurscommissie kunstonderwijs is in gesprek met de Federatie Cultuur over het verbeteren van de afstemming met het werkveld. Een structurele dialoog wordt door zowel de Federatie als het kunstonderwijs van groot belang geacht om de aansluiting van afgestudeerden op de beroepspraktijk verder te verbeteren.

Signalen van de Federatie over betrokkenheid van hun achterban worden op het juiste niveau geadresseerd. De discipline-netwerken zijn in gesprek met hun werkveld met behulp van de Sectorinstituten. Inmiddels zijn hier goede ervaringen mee opgedaan. Bij de netwerken vindt momenteel in samenspraak met de Sectorinstituten een inventarisatie plaats van de gesprekspartners voor de nabije toekomst, zodat een structureel overleg met het werkveld behouden blijft, ondanks het wegvallen van sommige Sectorinstituten door de bezuinigingen. Voor de podiumkunsten bijvoorbeeld zijn de betrokken opleidingen in constructief gesprek met de Nederlandse Associatie voor Podium Kunsten (NAPK).

Typering kunstonderwijs Nederland per instelling

Deze typering schetst de kenmerken, het profiel, van iedere hogeschool met kunstonderwijs op hoofdlijnen². Het accent ligt op de disciplines Muziek, Autonome Beeldende Kunst, en Vormgeving. Deze typering geeft in beknopte bewoordingen het onderscheidende karakter van de instellingen met kunstonderwijs aan. Deze opsomming beoogt geen compleet beeld te schetsen van het opleidingsaanbod in het kunstonderwijs van iedere instelling. Een totaal overzicht van de opleidingen dat per instelling wordt aangeboden, is te vinden op de website van iedere hogeschool c.q. academie.

De hogescholen met kunstonderwijs op alfabetische volgorde:

- **Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (AHK)**

Grote, internationale hogeschool met academies op het gebied van Muziek, Theater, Dans, Cultureel Erfgoed, Film, Bouwkunst en Docent Beeldende Vorming. Filmacademie & Reinwardt Academie zijn uniek voor Nederland. De opleiding Master Muziek van het Conservatorium van Amsterdam (CvA) is in 2012 door de NVAO excellent beoordeeld. Docenten- en Masteropleidingen voor alle disciplines. Internationale en grootstedelijke context met een massieve culturele infrastructuur.

Muziek: internationale opleidingen in alle genres voor het topsegment. Klassiek (alle instrumenten, inclusief orkesten en ensembles), Compositie, Nieuwe Muziek en Oude Muziek, Jazz, Pop, Master Opera & Master Orkestdirectie samen met Den Haag. Nationale opleiding voor jong (top)talent en een landelijke vooropleiding. Onderzoek is een integraal onderdeel van de Masteropleiding. Promotietrajecten in het kader van DocARTES (o.a. Universiteit Leiden) en samenwerking met de Universiteit van Amsterdam.
www.ahk.nl

- **ArtEZ hogeschool voor de kunsten (ArtEZ)**

ArtEZ heeft een compleet aanbod van samenwerkende disciplines, geconcentreerd in Arnhem, Enschede en Zwolle. Uit de voormalig zelfstandige instellingen is één sterke hogeschool ontstaan, die zorg draagt voor het kunstonderwijs in Oost-Nederland. Omdat er veel aandacht is voor vakmanschap beschikt ArtEZ op iedere locatie over goed geoutilleerde werkplaatsen en studio's. Daarnaast ligt het accent op de wisselwerking met publiek en praktijk. Dat geldt voor het conservatorium met innovatieve opleidingen als Mediamusic, voor de vormgevingsopleidingen met de internationaal befaamde modeafdeling en de Werkplaats Typografie, voor de voor de al meer dan vijftig jaar succesvolle toneelschool, en voor de vooruitstrevende dansopleiding. ArtEZ kenmerkt zich bovendien doordat zij in alle disciplines docentopleidingen verzorgt die met elkaar verbonden zijn door middel van een interfacultair programma.
www.artez.nl

---

² Hogeschool Windesheim is in dit overzicht niet opgenomen vanwege het samengaan van de opleiding Docent Beeldende Kunst en Vormgeving (DBKV) met de opleiding DBKV van ArtEZ hogeschool voor de kunsten. De opleiding DBKV is de enige kunstopleiding van Windesheim; vanaf het studiejaar 2015-2016 zal deze niet meer door Windesheim worden aangeboden.

- **Avans Hogeschool, Akademie voor Kunst en Vormgeving St.Joost (AKV|St.Joost)**

AKV|St.Joost biedt opleidingen Beeldende Kunst en Vormgeving op eigen locaties in Breda en Den Bosch. Binnen het onderwijs aan AKV|St.Joost ligt de focus op concept, beeld en narratie. Door middel van onderzoek, kennis en vaardigheden groeien studenten gedurende de studie vanuit monodisciplinaire vertrekpunten naar multidisciplinaire inzichten op het gebied van visuele communicatie, beeldende kunst, media en technologie. Het onderwijs is competentiegericht volgens een major-minor structuur. Onderzoek en ondernemerschap zijn geïntegreerd in het didactisch concept en onderdeel van het curriculum. De academie biedt een opleiding Beeldende Kunst en Vormgeving aan in een doorlopende leerlijn van bachelor naar master en werkt daarbij samen met andere instellingen voor hoger onderwijs, maatschappelijke partners en bedrijfsleven.
www.akv.stjoost.nl

- **Codarts**

Codarts Rotterdam leidt op voor Dans, Muziek en Circus Arts. Codarts is bekend vanwege zijn sterke profiel in de moderne dans en het brede aanbod van de opleidingen in de muziek. De opleiding Wereldmuziek van Codarts is uniek. Het is een internationale hogeschool met een duidelijke inbedding in Rotterdam met educatie en community Arts. Codarts heeft een sterke relatie met podia en gezelschappen. Avontuur en ambachtelijkheid zijn belangrijke kernwaarden. Codarts en de Hogeschool der Kunsten Den Haag hebben een akkoord gesloten over een intensieve samenwerking.
www.codarts.nl

- **Design Academy Eindhoven**

Internationaal befaamde kleinschalige vormgevingsopleiding in Eindhoven, stuwende kracht achter het Dutch Design. Veel aandacht voor strategische verbindingen met de creatieve industrie. Culturele, maatschappelijke en economische vraagstukken vragen om creatieve ondernemende professionals die durven buiten bestaande kaders te denken en te handelen. De Design Academy Eindhoven levert talent af, zowel op bachelor- als op masterniveau, dat daartoe uitstekend in staat is.
www.designacademy.nl

- **Fontys**

Fontys Hogeschool voor de Kunsten (FHK) biedt kunstonderwijs voor vier disciplines, veertien opleidingen in één inspirerend gebouw in het centrum van Tilburg. De focus ligt op docentopleidingen en opleidingen in de podiumkunsten. Op basis van vakbekwaamheid op de eigen discipline werkt FHK aan interdisciplinaire verbindingen en aan crossovers in de diverse genres. FHK biedt ruimte voor persoonlijke keuzes in het lesprogramma en leidt daarmee op voor werk in een brede (gecombineerde) beroepspraktijk. FHK werkt daarvoor samen met een uitgebreid werkveld in de regio en in Vlaanderen. Onder de noemer "Pleisterplaats FHK" ontwikkelt FHK werkplaatsen verbonden aan de masteropleidingen van elke discipline.
www.fontys.nl/kunsten

- **Gerrit Rietveld Academie**

Aan de Gerrit Rietveld Academie studeren studenten uit meer dan 60 landen. Deze internationale populatie is kenmerkend voor de Rietveld. Meer dan 50% van de studenten komt van buiten Nederland en 25% van buiten de EU.

De Rietveld is een monodisciplinaire academie, kleinschalig en individueel gericht. Er zijn bachelor- en masteropleidingen (Sandberg Instituut) op het gebied van Beeldende Kunst en Vormgeving.

Autonoom en conceptueel denken en handelen vormen de kernbegrippen in het intensieve (grotendeels Engelstalige) onderwijs. Veel activiteiten vinden plaats buiten de academie op de vele podia van het culturele centrum van Nederland. Groot aanbod van (ambachtelijke) werkplaatsen.

www.gerritrietveldacademie.nl

- **Hanzehogeschool (Academie Minerva, het Prins Claus Conservatorium en Dansacademie Lucia Marthas)**

In Groningen kan de student terecht voor Muziek (klassiek, jazz, popcultuur), Beeldende Kunst, Vormgeving, Bouwkunst en Dans en voor op ondernemerschap gericht onderwijs rond deze disciplines. Het brede aanbod heeft een sterke relatie met de samenleving en met grote kunstproducenten in het Noorden en sluit aan op de speerpunten van de Hanzehogeschool: Energie en Healthy Ageing. Minerva staat voor innovatief vakmanschap en is de enige academie met een master gericht op schilderkunst en biedt crossovers tussen media, vormgeving en technology. De Academie voor Popcultuur (Leeuwarden) leidt op tot ondernemende popvormgever en popartiest. Het Prins Claus Conservatorium kenmerkt zich met vakmanschap in jazz en klassieke muziek in een steeds veranderende internationale beroepspraktijk.

www.academieminerva.nl

www.academievoorpopcultuur.nl

www.hanze.nl/prinsclausconservatorium

www.luciamarthas.nl

- **Hogeschool Helicon**

Hogeschool Helicon verzorgt uitsluitend docentopleidingen. Op kunstgebied zijn dat twee opleidingen: Dans/Euritmie en docent Muziek. Bij de verwachte overname door Hogeschool Leiden in de loop van 2012 zullen de opleidingen daar geplaatst worden onder het Cluster Educatie. De kunstvakdocentopleidingen, met vestiging in Den Haag, zijn zeer kleinschalig met antroposofie als inspiratiebron. Het musiceren in nieuwe klankwerelden en beoefenen van vrije improvisatie behoort tot de specifieke signatuur van de opleiding docent Muziek.

www.helicon.nl

www.hsleiden.nl

- **Hogeschool Inholland**

De Music Academy van Inholland onderwijst alleen op het gebied van Pop. Inholland ontwikkelt breed inzetbare muzikanten in de sector live- en studioproducties van popmuziek. De Inholland muzikanten zijn kunstenaars die vooral zelfstandig cultureel kunnen ondernemen en primair voor de vrije markt werkzaam zijn. Inholland werkt voor muziek samen met de Hanzehogeschool Groningen.

www.inholland.nl/Music+Academy/

- **Hogeschool der Kunsten Den Haag (Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten en Koninklijk Conservatorium)**

Den Haag biedt een compleet aanbod met internationaal karakter voor het topsegment van de uitvoerende muziekpraktijk: klassiek, oude muziek en compositie vormen de kern. De masters opera en orkestdirectie worden aangeboden samen met Amsterdam. Den Haag heeft als enige instelling de opleidingen Sonologie en ArtScience.

Voor klassiek, jazz en de docentenopleidingen is er samenwerking met Codarts.

Bij de Koninklijke Academie studeer je Beeldende Kunsten en Vormgeving in een internationaal georiënteerde, maatschappelijk betrokken omgeving. Het onderwijs vindt plaats in breed opgezette, intensieve programma's waarin de wisselwerking met het werkveld en het publiek een belangrijke waarde is. Aandacht voor traditie gaat hand in hand met het overschrijden van grenzen tussen disciplines en het voortdurend zoeken naar innovatie. Naast een grote diversiteit aan ambachtelijke werkplaatsen heeft de academie toekomstgerichte research labs.

Onderzoek is belangrijk in Den Haag. Dit komt tot uitdrukking in de onderwijsprogramma's op bachelor- en masterniveau en in de promotietrajecten in de Academie der Kunsten (PhDArts, docARTES, samen met de Universiteit Leiden).

Den Haag heeft een gedegen aanbod van vooropleidingen, die geïntegreerd zijn in het primair en het voortgezet onderwijs en met een eigen School voor Jong Talent. Codarts Rotterdam en de Hogeschool der Kunsten Den Haag hebben een akkoord gesloten over een intensieve samenwerking.

www.kabk.nl

www.koncon.nl

- **Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU)**

Utrecht, Festival Oude Muziek, de Dom, Dutch Game Garden, de Universiteit Utrecht, maar ook Hilversum, media. Dat zijn ingrediënten die de student terugziet in het programma van de HKU. Daarop staan Oude Muziek, Kerkmuziek, en Orgel: belangrijk in het aanbod van de HKU. Maar ook prominent op het programma staan GameArt en Composition for the Media. Naast kunstopleidingen biedt de HKU zelfontwikkelde (hybride) studies aan in het kunsttechnisch en - economisch domein. De HKU is daar, als opleidingsinstituut in de kunst, uniek in. Zo kan de student er terecht voor Kunstmanagement, maar ook voor Mediatechnologie. Er is overleg over het klassieke muziekaanbod met het Conservatorium van Amsterdam. De theaterschrijvers genieten landelijke bekendheid. Het vormgevingsonderwijs is sterk in ontwikkeling, er is veel aandacht voor onderzoek.

www.hku.nl

- **Hogeschool Rotterdam (Willem de Kooning Academie, inclusief het Piet Zwart Instituut, en de Rotterdamse Academie van Bouwkunst)**

De hogeschool richt zich op innovatie in de creatieve industrie. Binnen de Willem de Kooning Academie vormt een kleine beeldende kunstopleiding de artistieke kern voor een commerciële vormgevingsopleiding. De academie staat bekend om zijn mediagerichte studies, retail design en advertising. De academie profiteert van de inbedding in een multisectorale hogeschool door zich te verbinden met andere bacheloropleidingen (mediatechnologie, informatica en industrieel productontwerpen). Kenmerken van de opleidingen zijn: conceptueel, commercieel en ondernemend, koppeling aan praktijk en praktijkonderzoek en gericht op het ontwikkelen van Rotterdams talent. De hogeschool biedt specialistische en internationaal hoog aangeschreven masteropleidingen binnen het Piet Zwart Instituut. De Rotterdamse Academie van Bouwkunst verzorgt masteropleidingen op het terrein van architectuur en stedenbouw.

In een multidisciplinair kenniscentrum, 'Creating O10', zijn de lectoren van het kunstonderwijs samen met lectoren van andere disciplines verenigd rondom actuele vraagstukken. In het kenniscentrum 'Sustainable solutions' zijn technische innovatie en duurzaamheid centrale thema's bij Product design, Architectuur en Urban design.

www.hr.nl

www.wdka.nl

- **NHL Hogeschool**

Bij de Kunstvakdocentenopleidingen van deze hogeschool ligt het accent op doceren, mede door de plek in de organisatie bij de andere lerarenopleidingen in deze hogeschool. De opleidingen zijn kleinschalig op de terreinen Theater en Beeldende Kunst en Vormgeving. Er is sprake van een sterk pedagogisch-didactisch profiel gericht op zowel de binnenschoolse als buitenschoolse kunsteducatie. Inhoudelijk richten de opleidingen zich op het conceptualiseren en visualiseren van innovatieve, maatschappelijke vraagstukken in een multidisciplinaire setting. Er wordt samengewerkt met andere creatieve opleidingen binnen de hogeschool zoals Communicatie en Communication and Multimedia Design. Met de Hanzehogeschool wordt nauw samengewerkt in de Interfaculteit Kunstonderwijs Noord Nederland.

www.nhl.nl

- **Zuyd Hogeschool**

Zuyd biedt een topopleiding op het gebied van theater met een sterke positie in Nederland en Vlaanderen. Zuyd heeft het voornemen een masteropleiding Theater te starten. Het Conservatorium is internationaal gericht en biedt de bachelor- en masteropleiding Muziek aan: klassiek en jazz. Samenwerking met Fontys Conservatorium: masteropleidingen Muziek. De Academie Beeldende Kunsten biedt het volledige pakket aan opleidingen Autonom en Vormgeving en heeft als concentratiegebieden: architectuur en design & technology/Communication and Multimedia Design. Onder de titel I-arts zal een driejarige bachelor en een 1-jarige master worden aangeboden voor talenten met een vwo-diploma. I-Arts staat voor een interdisciplinair kunstaanbod op HBO/Universitair niveau.

www.conservatoriummaastricht.nl

www.abkmaastricht.nl

www.toneelacademie.nl

www.iartsmaastricht.nl

Versterking van het kunstonderwijs

In het Sectorplan hebben de hogescholen voornemens afgesproken ten aanzien van drie programmalijnen die alle disciplines beslaan, namelijk:

1. Voorzieningen voor jong talent en voortrajecten.
2. Verbetering van de kwaliteit van de bacheloropleidingen, de reductie van de omvang van bepaalde opleidingen, en investering in de kwaliteit van de opleidingen.
3. Versterking van de top.

In de vorige hoofdstukken zijn de stappen geschetst ten aanzien van de inhoudelijke verdieping voor de disciplines Muziek en voor Autonome Beeldende Kunst en Vormgeving. In dit hoofdstuk 5 wordt aanvullend aangegeven welke stappen daarnaast zijn gezet om het kunstonderwijs verder te versterken.

Voorzieningen voor jong talent en voortrajecten

De hogescholen zetten in op de Taskforce Talentontwikkeling voor Muziek, Dans, Theater, Beeldend en Vormgeving. Zoals in het Sectorplan is aangegeven, is de aandacht voor kunsteducatie in het primair en voortgezet onderwijs, het scouten van jong talent en voorzieningen voor vooropleidingen van groot belang voor hoogwaardige instroom in het hbo kunstonderwijs.

De hogescholen zullen de aandacht blijven vragen voor doorlopende leerlijnen in de kunsteducatie vanaf het primair onderwijs. Daarnaast constateren de hogescholen dat bij de voortrajecten een versterking kan plaatsvinden ten aanzien van de curricula. De ambitie is dat leerlingen die zich via de weg van de vooropleidingen aanmelden voor een opleiding in het hbo kunstonderwijs naar verwachting voor de selectie-criteria zullen slagen. Een vorm van certificering kan deze ambitie faciliteren.

De hogescholen hebben de volgende actiepunten met elkaar afgesproken:

- Aandacht voor de doorlopende leerlijnen vanaf het primair onderwijs.
- Curriculiseren van de voortrajecten.
- Vorm van certificering.

De Hogeschool der Kunsten Den Haag (namens de combinatie HdK/Codarts) en de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten zullen als penvoerders het voortouw nemen voor de actiepunten van de Taskforce Talentontwikkeling.

De bacheloropleidingen

Planning reductie van de instroom

In het Sectorplan Focus op Toptalent hebben de hogescholen met elkaar afgesproken om met behulp van een reductie van de instroom te komen tot volumebeperking voor een aantal bacheloropleidingen Muziek, Autonome Beeldende Kunst (ABK), Vormgeving, Dans, en Theater.

Voor Muziek varieert de volumebeperking per betrokken instelling met een bandbreedte tussen de 7% en 18%. Onder de brede noemer van de bacheloropleiding Muziek worden verschillende afstudeerrichtingen aangeboden, zoals directie, compositie, popmuziek, jazz, klassieke muziek, oude muziek. De reductie ten aanzien de instroom betreft vooral de onderdelen jazz en klassieke muziek. Wat betreft ABK en Vormgeving varieert deze reductie per betrokken instelling met een bandbreedte tussen de 10% en 28%.

In het Sectorplan is opgenomen welke hogescholen met welk percentage een volumebeperking in het studiejaar 2015-2016 gaan realiseren. Deze percentages uit het Sectorplan zijn uitgewerkt in absolute aantallen. In bijlage 1 is dat inzichtelijk gemaakt.

Iedere betrokken instelling heeft inmiddels uitgewerkt in welke stappen het beoogde doel in 2015-2016 wordt gerealiseerd. Overigens blijkt reeds uit de instroomcijfers voor het studiejaar 2011-2012, dat de instellingen al op de goede weg zijn.

Onderzoek

De hogescholen hebben met elkaar ter uitwerking van het Sectorplan een aantal afspraken gemaakt over de nadere samenwerking op het terrein van onderzoek en de kenniscentra. Zij hebben dit gedaan vanuit de ambitie met elkaar 'expertisecentrum voor kunst' te zijn.

De hogescholen starten met de ontwikkeling van een samenhangend onderzoeksprogramma, met inbegrip van afspraken over kennisdeling en valorisatie. In een periode van twee jaar wordt dit ontwikkeld.

De Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU) neemt als penvoerder het voortouw om dit actiepunt met de hogescholen in het kunstonderwijs te realiseren.

In bijlage 5 is ter illustratie een overzicht opgenomen van de lectoraten in het kunstonderwijs samen met een kaart van Nederland met de betreffende kennisterreinen.

Tussen verschillende lectoraten vindt uiteraard reeds samenwerking plaats. Dat wordt verder geïntensiveerd in samenhang met het aangescherpte profiel van de instellingen. Een internationale benchmarkbijeenkomst over onderzoek in relatie tot de kunsten is in voorbereiding.

Ondernemerschap

Het cultureel ondernemerschap is reeds een basisonderdeel van ieder curriculum in het kunstonderwijs. Juist omdat een groot deel van de afgestudeerden als zelfstandige aan de slag gaat, wordt in het bijzonder aandacht besteed aan vaardigheden en kennis op het terrein van ondernemerschap. Dat kan op een diverse wijze, passend bij de betreffende opleiding. Voorbeelden zijn het organiseren door studenten in samenwerking met het bedrijfsleven van exposities, het jezelf leren 'verkopen' door trainingen op elevator pitch, praktijkopdrachten met bureaus als echte opdrachtgevers, het maken van begrotingen en kostenberekeningen, etc. Het kunstonderwijs is bij uitstek gericht op de beroepspraktijk; er is sprake van een wisselwerking tussen de kunstopleidingen en bedrijven en publiek. Bovendien zijn docenten in het kunstonderwijs veelal zelf werkzaam in de beroepspraktijk.

Ook met het oog op de Human Capital agenda voor de Creatieve Industrie, zullen de hogescholen blijvend aandacht besteden aan het ondernemerschap in de opleidingen en aan de betrokkenheid van het bedrijfsleven bij het onderwijs.

Agenda 2012-2013

In het studiejaar 2012-2013 vindt nadere implementatie plaats van de voornemens uit het Sectorplan. In onderstaand schema is op hoofdlijnen het tijdpad met de actiepunten weergegeven.

Tijdpad tot juni 2013	Actiepunten
mei 2012	Aanbieding Houtskoolschets aan ministerie van OCW
juni 2012	Financieel kader Sectorplan in overleg met ministerie van OCW gereed
september 2012	De prestatie-afspraken van de hogescholen zijn definitief
september 2012	Plan van aanpak gereed voor de deelplannen Taskforce Talentontwikkeling en Onderzoek
december 2012	Eerste uitkomsten deelplannen Taskforce talentontwikkeling en Onderzoek
december 2012	Plan van aanpak gereed van een aantal overige disciplines
april 2013	Deelplannen Taskforce talentontwikkeling en Onderzoek zijn gereed
mei 2013	Plannen gereed van aantal overige disciplines
juni 2013	Voortgangsrapportage inclusief vervolgstappen volgende studiejaar (2013-2016)

Bijlage 1

Reductieschema bachelorinschrijvingen in het KUO (bron: 1-cijfer-HO + aanvullende gegevens hogescholen)

Discipline	Instelling	2010	2011	2015	verschil 2010/2015 abs	verschil 2010/2015 rel
autonome beeldende kunst	Artez Hs. voor de Kunsten	471	411	339	-132	-28,0%
	Avans Hs.	276	283	221	-55	-19,9%
	Gerrit Rietveld Academie	629	639	503	-126	-20,0%
	Hanzehogeschool Groningen	260	223	234	-26	-10,0%
	Hs. der Kunsten Den Haag	274	267	219	-55	-20,1%
	Hs. Rotterdam	243	161	195	-48	-19,8%
	Hs. voor de Kunsten Utrecht	219	222	180	-39	-17,8%
	Hs. Zuyd	107	104	80	-27	-25,2%
<i>totaal autonome bk</i>		<i>2.479</i>	<i>2.310</i>	<i>1.971</i>	<i>-508</i>	<i>-20,5%</i>
vormgeving	Hanzehogeschool Groningen	400	394	324	-76	-19,0%
	Hs. Zuyd	365	345	292	-73	-20,0%
	Gerrit Rietveld Academie	238	241	200	-38	-16,0%
	Design Academy Eindhoven	623	596	542	-81	-13,0%
<i>totaal vormgeving</i>		<i>1.626</i>	<i>1.576</i>	<i>1.358</i>	<i>-268</i>	<i>-16,5%</i>
muziek	Amsterdamse Hs. voor de Kunsten	681	647	615	-66	-9,7%
	Artez Hs. voor de Kunsten	640	643	595	-45	-7,0%
	Codarts, Hs. voor de Kunsten	537	503	483	-54	-10,1%
	Fontys Hs.	431	404	353	-78	-18,1%
	Hanzehogeschool Groningen	438	416	377	-61	-13,9%
	Hs. der Kunsten Den Haag	504	463	444	-60	-11,9%
	Hs. INHOLLAND	144	164	144	0	0,0%
	Hs. voor de Kunsten Utrecht	293	270	264	-29	-9,9%
Hs. Zuyd	326	336	277	-49	-15,0%	
<i>totaal muziek</i>		<i>3.994</i>	<i>3.846</i>	<i>3.552</i>	<i>-442</i>	<i>-11,1%</i>
dans	Amsterdamse Hs. voor de Kunsten	195	183	159	-36	-18,5%
	Codarts, Hs. voor de Kunsten	165	144	111	-54	-32,7%
	Fontys Hs.	225	200	162	-63	-28,0%
<i>totaal dans</i>		<i>585</i>	<i>527</i>	<i>432</i>	<i>-153</i>	<i>-26,2%</i>
theater	Amsterdamse Hs. voor de Kunsten	248	254	236	-12	-4,8%
Eindtotaal		8.932	8.513	7.549	-1.383	-15,5%

- Tussen 2010 en 2015 is een totale reductie van 1.383 bachelorstudenten (-15,5%), op basis van de gegevens genoemd in het Sectorplan.
- Tussen 2010 en 2011 is het aantal inschrijvingen van de instellingen gedaald met 4,7%. Het streven is een totaal van 7.549 in 2015.

Bijlage 2

De Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (AHK)

en

De Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU)

I.

Stellen vast dat:

- . de AHK en de HKU instellingen voor hoger onderwijs zijn die kunstvakonderwijs verzorgen;
- . in 2011 het sectorplan Focus op Toptalent is uitgebracht en in het voorjaar 2012 een verdiepend vervolg op het sectorplan wordt uitgebracht;
- . de AHK en de HKU beide gevestigd zijn in de Randstad noordvleugel (1.950.000 inwoners) met als locaties Amsterdam, (AHK), Amersfoort, Hilversum en Utrecht (HKU);
- . beide instellingen gezamenlijk een compleet aanbod van kunstvakonderwijs met een groot aantal landelijk unieke afstudeerrichtingen vanuit de Randstad noordvleugel verzorgen;
- . de inhoudelijke profilering en -doelstelling van beide instellingen nagenoeg complementair is;
- . beide instellingen in verband met de verdieping van Focus op Toptalent vorderingen maken met de besprekingen over elkaars vakgebieden muziek en kunsteducatie.

II.

Stellen verder vast dat het in beider belang is:

- . dat het complete aanbod van kunstvakonderwijs vanuit beide instellingen wordt gecontinueerd en zo mogelijk verstevigd;
- . te streven naar een optimale onderlinge afstemming van het aanbod in aansluiting op de complementaire profilering;
- . deze afspraken op te nemen in Focus op Toptalent en de Instellingsplannen van beide instellingen.

III.

Constateren dat het zinvol is over het muziekvakonderwijs van de beide instellingen nadere profilerende afspraken te maken.

a. Het muziekvakonderwijs van het Conservatorium van Amsterdam (CvA) van de AHK is als volgt geprofileerd : Het CvA leidt studenten op voor het huidige en toekomstige nationale en internationale werkveld in de volle breedte, op het allerhoogste niveau. Het CvA biedt hiertoe opleidingen in alle genres, zowel Bachelor als Master, de opleiding Docent Muziek, de vooropleiding en de opleiding voor jong toptalent uit heel Nederland.

Het aanbod van het Conservatorium van Amsterdam is d.d. 1 september 2012:

- . Nationale opleiding voor jong (top)talent:
  - Klassiek: Sweelinck Academie
  - Jazz: Junior Jazz College
- . Vooropleiding
- . Bachelor:
  - Klassieke muziek: alle hoofdvakken (waaronder het volledige orkestprofiel),
  - Oude muziek
  - Nieuwe muziek
  - Jazz
  - Pop
  - Directie, muziektheorie en compositie
  - Docent Muziek
- . Master:
  - Master of Music: alle hoofdvakken Klassiek en Jazz
  - Dutch National Opera Academy
  - Composing for Film
- . 3rd Cycle:
  - docARTES: Doctoraatsopleiding in de kunsten

b. Het muziekvakonderwijs van de HKU is als volgt geprofileerd:

- . Conservatorium van Utrecht (UC): Het UC biedt opleidingen aan vanuit een op de actuele beroepspraktijk gerichte balans tussen uitvoeren, maken en communiceren, gericht op het nationale en internationale werkveld.
- . School of Music and Technology: De studenten worden opgeleid voor een specifieke, creatieve beroepspraktijk binnen de profielen Componist en Muziektechnoloog.

Het HKU aanbod is d.d. 1 september 2012:

- . Vooropleiding Conservatorium en basisopleiding School of Music and Technology
- . Bachelor
- Conservatorium:
  - Klassieke muziek, een geselecteerd aantal hoofdvakken
  - Jazz en pop
  - Musician 3.0
  - Oude muziek
  - Kerkmuziek
  - Beiaard
  - Compositie
  - Docent muziek

School of Music and Technology:

- Compositie en Muziektechnologie: Composition for the media; Composition and Music Production; Composition and Music Technology; Composition and Sound Design for Adaptive Systems; Composition Electronic Music.
- Muziektechnologie: Music Production and Performance; Music Technology and Performance

. Master:

- Master of Music; een geselecteerd aantal hoofdvakken van het Conservatorium
- MMus in Music Design: Compositie, Sound Design, Muziekproductie, Muziektechnologie.

De beide instellingen zijn het er over eens dat hun beider muziekvakonderwijs-profiel op elkaar aansluitend is en streven naar continuering van deze situatie.

IV.

Spreken uit over het muziekvakonderwijs dat:

- . versterking van elkaars complementariteit en aanbod zal worden nagestreefd;
- . de Colleges van Bestuur van de AHK en HKU minimaal één keer per jaar de ontwikkeling van de stand van zaken in de muziekvakopleidingen bespreken;
- . potentiële studenten naar elkaars relevante opleidingen en studierichtingen worden doorverwezen;
- . afstemming van de vooropleidingen wordt nagestreefd;
- . de afspraken over de beperking van het aantal hoofdvakken muziek van het UC in relatie staan tot de intentie een bijdrage te leveren aan de versterking van het orkestprofiel en de jong talent opleiding van het CvA;
- . intensivering van de samenwerking m.b.t. oude muziek aan de orde is;
- . de bestaande samenwerking tussen het CvA en de School of Music and Technology zal worden voortgezet. Tevens bestaat de intentie een bijdrage te leveren aan de versterking van het compositie- en muziektechnologieprofiel van de School of Music and Technology.

V.

Spreken verder af dat de Colleges van Bestuur tevens regelmatig met elkaar de profilering, ontwikkeling en eventuele afstemming van elkaars totale kunstvakonderwijs-aanbod bespreken.

De bestaande samenwerking met betrekking tot de onderzoeksagenda van de lectoren Kunsteducatie vormt hier een onderdeel van.

Datum: 30 maart 2012

Amsterdamse Hogeschool voor
Kunsten

Dr. G.M.C. de Ranitz
Voorzitter College van Bestuur

Hogeschool voor de Kunsten de
Utrecht

J. van de Vijver
Voorzitter College van Bestuur

Bijlage 3

Sectorplan Kunstonderwijs Zuid

Samenvatting

Zuyd
Hogeschool

**ZU
YD**

avans
hogeschool

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Samenwerking KUO Zuid Muziek	3
Samenwerking ABK en Vormgeving	5
Masteropleidingen en ontwikkeling Masters	6
Samenwerking onderzoek en lectoraten	6
Onderwijs & Ondernemerschap: talent voor innovatie	7
Organisatie en samenwerking KUO Zuid	8

Inleiding

Programmatische uitwerking

Het sectorplan kunstonderwijs beslaat een periode van vier jaar. De uitwerking van de voornemens uit het sectorplan is programmatisch. Dat betekent dat de hogescholen de drie onderscheiden programmalijnen een nadere concretisering geven. In dit sectorplan KUO Zuid wordt deze programmatische invulling vormgegeven vanuit de samenwerking in Zuid Nederland, met Zuyd Hogeschool, Fontys Hogescholen, Design Academy Eindhoven en Avans Hogeschool / AKV|St Joost.

Scope Sectorplan KUO

KUO Zuid gaat haar samenwerking intensiveren op de volgende gebieden: muziekonderwijs door de profilering van de gezamenlijke masteropleiding van Fontys en Zuyd binnen de "De Alliantie Kunsten van Fontys en Zuyd". Daarnaast komen tot een breed conservatorium met complementaire focusgebieden in Limburg en Brabant, hetgeen intensieve samenwerking op bachelorniveau behelst. Daarnaast een intensieve samenwerking en complementaire profielkeuzes op het gebied van ABK en vormgeving.

Verder zal KUO Zuid gaan samenwerken in het ontwikkelen en monitoren van masters, lectoren en onderzoeksgebieden, ondernemerschaponderwijs en de samenwerking in projecten met de Topsector Creatieve Industrie. Hier wordt uiteraard ook op landelijk niveau de aansluiting gezocht.

Tot slot zal deze samenwerking geborgd worden in een daadkrachtige overlegstructuur tussen de betrokken bestuurders van de KUO Zuid instellingen en de kunstdirecties.

Samenwerking KUO Zuid Muziek

De opleiding Master of Music wordt uitgevoerd in een gezamenlijke Alliantie onder de naam Hogeschool voor de Kunsten van Fontys en Zuyd. Daarnaast zullen gezamenlijke activiteiten en projecten plaatsvinden tussen de bacheloropleidingen Muziek, Docent Muziek en vooropleidingen van beide instellingen. Dit betreffen activiteiten en projecten op het gebied van onderwijsontwikkeling, gastdocenten/masterclasses, orkestprojecten en kwaliteitsbewaking.

A. Afspraken

Het Conservatorium Maastricht profileert zich de komende jaren op samenspel in klassiek en jazz.

1. Klassiek* : orkest- en kamermuziek inclusief talentprogramma t.b.v. solistenopleiding
2. Klassiek*: zang en opera incl. koordirectie
3. Jazz*: alle gebruikelijke en ongebruikelijke ensembles in samenhang met de opleiding componeren/arrangeren

Fontys Conservatorium Tilburg profileert zich in de komende jaren op crossovers tussen Klassiek, Lichte muziek en Pop, in afstemming op de actuele beroepspraktijk.

1. Klassiek en lichte muziek instrumentaal en vocaal
2. Zang en muziektheater*
3. Pop*: alle gebruikelijke en ongebruikelijke ensembles

* = in samenhang met de hierbij behorende directieopleidingen en opleidingen compositie, arrangeren en theorie der muziek

De didactische programma's zijn op deze profilering geënt.

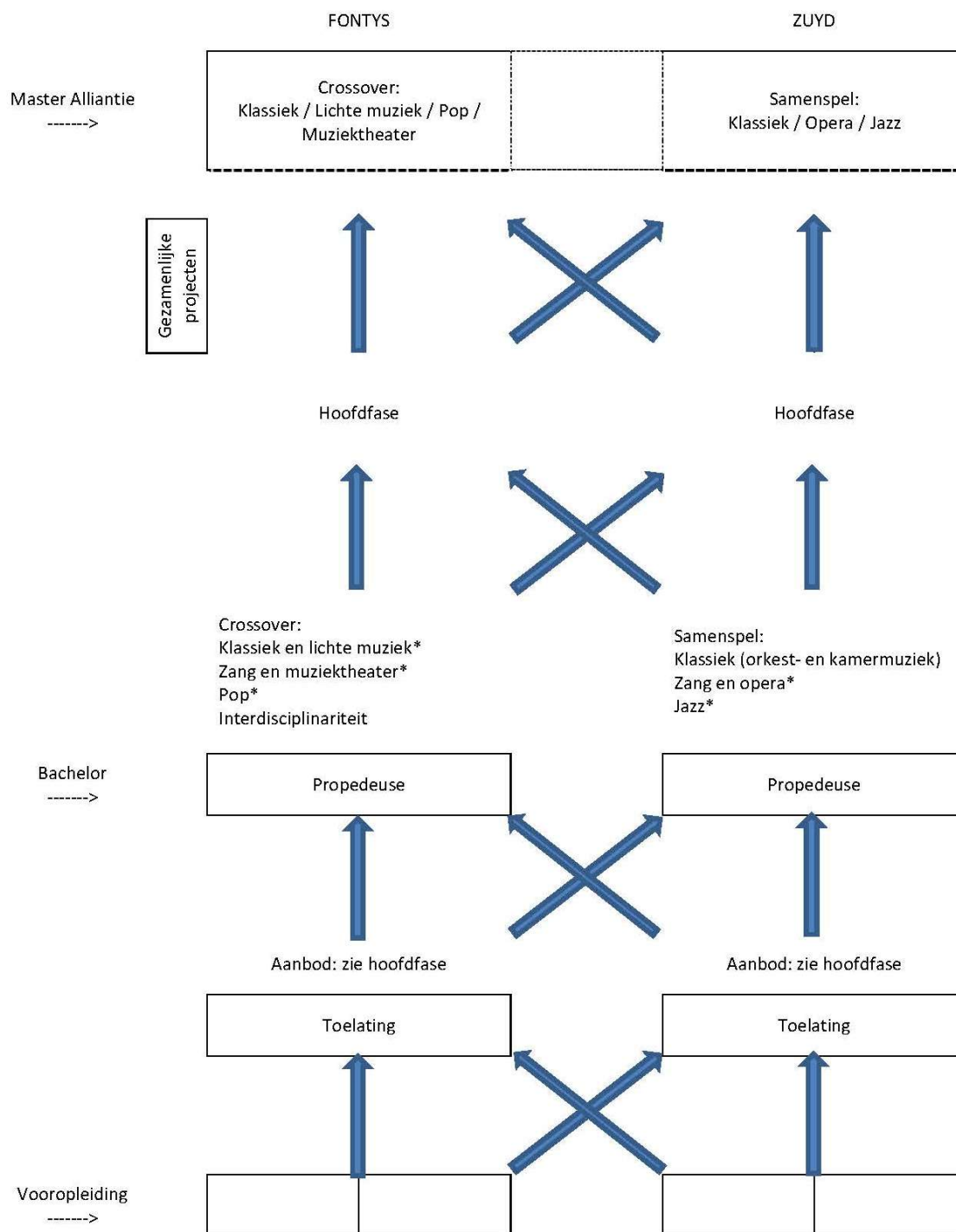
Gedurende de opleiding, zowel bachelor als master, zal de student worden doorverwezen naar de plaats die het meest geëigend is bij de ontwikkelingslijn van de student.

Het aanbod van de opleidingen Docent Muziek is en blijft op de twee uitvoeringsplaatsen ,vanwege de regionale oriëntatie en verbinding met het werkveld zowel in het reguliere onderwijs als het buitenschoolse. De inhoud van de opleidingen is qua profiel inzichtelijk. Beide opleidingen kennen een breed profiel waarbij Fontys onderscheiden uitstrooprofielen (binnen- en buitenschools)gaat hanteren en zich nadrukkelijk ook op het domein van popmuziek richt. Zuyd kent de specialisaties orthopedagogische muziekbeoefening (OMB) en muziek in kunsteducatie (MIK). De opleidingen worden binnen landelijke netwerken verder doorontwikkeld, onder andere middels op initiatief van het KDVO in te richten landelijke expertisecentrum docent muziek. Bij eindexamentrajecten wordt gebruik gemaakt van elkaars expertise.

De vooropleidingen voor de muziek zijn regionaal en worden op het profiel afgestemd. Verdere afstemming op procedures en kwaliteitsbewaking.

De reductie van het aantal instromende studenten voor de opleiding Muziek is de eindverantwoordelijkheid van de instelling (Zuyd en Fontys).

Schema profilering Muziek

* Inclusief de hiermee samenhangende opleidingen voor directie, componeren, arrangeren en theorie der muziek.

Samenwerking ABK en Vormgeving

Regio Zuid kent vier hogescholen met academies die deel zijn van de landelijke sector hoger kunstonderwijs, te weten: Avans Hogeschool (AKV | St.Joost), Fontys Hogescholen (ArtCoDe), Zuyd Hogeschool (ABK Maastricht) en Design Academy Eindhoven. Hiermee is de regio voorzien van een breed geprofileerd opleidingsaanbod op gebied van beeldende kunst en vormgeving. Een aanbod dat voorziet in bachelors, masters en onderzoeksprogramma's op HBO niveau. De afzonderlijke academies kenmerken zich door inhoudelijke differentiatie en specialismen, verankerd binnen regionale en (inter)nationale samenwerkingsverbanden en kennisnetwerken.

De hogescholen gaan in de komende jaren gezamenlijk werken aan een herkenbaar internationaal gezicht, dat bijdraagt aan het nationale en internationale cultuurprofiel van regio Zuid. Het bouwt hiermee voort op de sterke verbinding tussen kunst, cultuur en industrie, die de regio sinds lange tijd rijk is. Om de regio naar de toekomst toe te versterken met goed opgeleide professionals, gaan de hogescholen bestaande netwerken en samenwerkingsverbanden met regionale overheden en het werkveld (m.n. creatieve industrie) intensiveren. Brainport 2020, Brabant Culturele Hoofdstad 2018 en Maastricht Culturele Hoofdstad (Via 2018) bieden hiertoe volop kansen. Hiervoor gaan de hogescholen onder meer voorzien in vooropleidingen, werving van jong talent en de kwaliteit van onderwijs verbeteren. Via de masters binnen het onderwijsaanbod komt meer ruimte voor toptalent.

Door scherpere profielkeuzes te maken en het opleidingsaanbod met elkaar af te stemmen bieden we (top)talent de onderwijs- en onderzoeksomgeving die bij hem/haar past. Voorwaarde voor een succesvolle samenwerking in deze vraagt om een flexibele bekostigingssystematiek.

Speerpunten van samenwerking:

Kwaliteitsverbetering

- Streven naar een kwalitatieve instroom en uitstroom via structurele proces-audits bij toelating- en eindexamens. Uitwisseling van docenten en externe deskundigen bij toelatingen en eindexamens.
- Uitwisseling 'best practices' op gebied van toetsbeleid en didactiek van docenten.
- Onderzoek naar de mogelijkheid van studentuitwisseling via gedeelde minoren en specialismen.
- Actief stimuleren van doorstroom bachelor naar master (werving en doorverwijzing).

Valorisatie en innovatie

- Kennisdeling onderzoek lectoraten, afstemming van onderzoeks- en partnerpalet.
- Kennisdeling via 'best practices'; doorlopende leerlijnen naar universiteit en Leven Lang Leren scenario's.
- Samenwerken met (creatieve) industrie om belangrijke kennisdomeinen (o.a. Keramiek, nieuwe materialen, social gaming, smart design, built environment) en toekomstige maatschappelijke uitdagingen (o.a. health, water, food, ageing) vorm te geven passend bij de regio.
- Opzetten gezamenlijk lectoraat 'cultureel ondernemerschap' in samenwerking met de (creatieve) industrie.

Overleg en afstemming bij nieuw opleidingsaanbod en opleidingsprofielen (BA-MA)

- Aanscherping en afstemming bachelor- en masteraanbod (vb. keramiek, interieur architectuur).
- Onderzoek naar verhouding nieuwe positie post-academische instituten (Jan van Eyck, Europees Keramisch Werk Centrum, De Ateliers, Rijksacademie).
- Samenwerking bij onderzoek naar actualisering opleidingsprofielen en beroepsprofielen (Landelijk vastgestelde opleidingsprofielen Beeldende Kunsten & Vormgeving (2002) worden in 2013 geactualiseerd door OBK i.s.m. beroepssectoren).
- Komen tot een complementaire positionering, geuit in een gezamenlijke promotie c.q. website, waar toekomstige studenten zich een helder beeld kunnen vormen van de keuzes die hij of zij kan maken en daarmee bij welke vormgevingsopleiding hij het best tot zijn recht komt.

Partners en netwerken

- Onderling afstemmen internationaliseringagenda.
- Inzicht in elkaars partnernetwerken.

Gezamenlijke marketingbrochure met betrekking tot profilering bacheloropleidingen

- Zuyd Hogeschool:
Focus op **Architectuur, Design and Technology, Textiel, Keramiek, Sieraden**.
- Design Academy:
Focus op **geïntegreerde designopleiding** met creatie van producten en diensten met de verbinding naar de **maatschappelijke context**.
- Avans:
Focus op **Concept, beeld en narratie**. AKV|St. Joost biedt opleidingen Autonome Beeldende Kunst en Vormgeving (BA en MA) op locaties in Breda en Den Bosch. Middels onderzoek, kennis en vaardigheden groeit de student gedurende de studie vanuit een monodisciplinair vertrekpunt naar multidisciplinaire inzichten op het gebied van visuele communicatie, beeldende kunst, media en technologie.
- Fontys:
Focus op vormgeving op en rondom het **Podium, crossovers** als basis voor vormgeving in de ruimtelijke context.

Masteropleidingen en ontwikkeling Masters

Uitgangspunten:

Bestaande masters minimaal 10 studenten per jaar, dus minimaal 20 studenten per master:

1. Onderzoek naar meer brede masters met differentiatiemogelijkheden i.p.v. zeer specialistische masters.
2. Iedere master wordt binnen Zuid-Nederland door een onderwijsinstelling of een samenwerking van meerdere instellingen uitgevoerd.
3. Iedere initiatief voor nieuw te ontwikkelen master wordt na overleg en afstemming in het KUO Zuid overleg voor de gezamenlijke hogescholen opgezet.

Samenwerking onderzoek en lectoraten

De vier zuidelijke hogescholen stemmen voor de komende jaren hun lectoraten en daaraan gekoppelde onderzoeksagenda's op elkaar af. Daarmee bouwen ze voort op een reeds ingeslagen weg. Zo brachten de lectoren van Avans en Fontys onlangs nog een onderzoeksresultaat over de hybride beroepspraktijk van de uitvoerende kunstenaar. De lectoraten van Fontys en Zuyd werken samen op het gebied van studiedagen voor studenten. De lectoraten en het onderzoek in het algemeen worden gekoppeld aan vragen uit de directe omgeving van de hogescholen. Daardoor wordt de positie van zowel de hogeschool als de culturele omgeving versterkt.

Verder ligt het in lijn van de ambities van KUO Zuid om een gezamenlijk lectoraat op te zetten, gericht op 'cultureel ondernemerschap' in samenwerking met de creatieve industrie.

De thema's van de huidige lectoraten zijn:

- * Autonomie en openbaarheid (Zuyd)
- * Culturele positie en functie van de beeldend kunstenaar (Avans)
- * Fotografie (Avans)
- * Visuele retorica van het grafisch ontwerpen (Avans)
- * Design theory (DAE)

- * Strategic creativity (DAE)
- * Kunstpraktijk en samenleving (Fontys)
- * Stedelijke en regionale strategieën (Fontys)

Valorisatie en innovatie

- * Kennisdeling onderzoek lectoraten, afstemming van onderzoeks- en partnerpalet.
- * Samenwerken met creatieve industrie om belangrijke kennisdomeinen (o.a. social gaming, smart design, built environment) en toekomstige uitdagingen (o.a. health, water, food, ageing) vorm te geven passend bij de regio (projectbureau Zuid): Expertise Centrum en loket voor de markt.
- * Opzetten gezamenlijk lectoraat 'cultureel ondernemerschap' in samenwerking met de creatieve industrie.

Onderwijs & Ondernemerschap: talent voor innovatie

De creatieve industrie is bij uitstek een sector waarin het vermogen om te innoveren – de capaciteit om waarde te creëren uit nieuwe ideeën, concepten en kennis – centraal staat. Grote economische en maatschappelijke uitdagingen vragen om slimme en creatieve oplossingen. Hierbij hoort een sterke verbinding tussen bedrijfsleven en kennis- en onderwijsinstellingen, zoals b.v. Brainport 2020, de strategie én het programma dat Zuidoost-Nederland tot koploper in de internationale kenniseconomie moet maken.

Creatieve opleidingen besteedden de afgelopen jaren meer aandacht aan een ondernemende mentaliteit en ondernemen als attitude. Een ondernemende houding is de basis voor innovatie. Risico durven nemen, open-minded zijn, nieuwsgierig zijn, altijd vragen stellen, iets willen veranderen. Het zijn juist deze kwaliteiten die in creatieve industrie van belang zijn en dus ook in de opleidingen voortdurend aan bod moeten komen. Daar kunnen ook andere sectoren van profiteren, zodat de creatieve sector van meerwaarde zal zijn voor de industrie in brede zin en buiten haar eigen grenzen stapt. Juist de zogeheten grensverleggers, voorlopers en de creatieve denkers en doeners kunnen veranderingsprocessen en *sociale innovatie* in gang zetten. Een sterkere verankering van het onderwijs rond (creatief) ondernemerschap in de curricula van creatieve opleidingen vraagt daarom nog steeds de aandacht.

De volgende acties worden door de zuidelijke kunstinstellingen opgepakt:

- Verbreding en verdieping van onderwijs over (internationaal en creatief) ondernemerschap. Er moet meer aandacht komen voor andere werkverbanden, businessmodellen en rechtsvormen. Studenten van creatieve opleidingen moeten daarbij 'mixen' met studenten van andere opleidingen om al vroeg te leren samenwerken in crosssectorale verbanden;
- Vergroten van de directe betrokkenheid van het bedrijfsleven bij onderwijs over ondernemerschap. Idealiter staan docenten met één voet in het onderwijs en met de andere in de praktijk. Ook moeten alumni sterker betrokken worden bij het onderwijs.
- Intensivering van samenwerking tussen creatieve opleidingen en (bedrijfs)economische opleidingen. Het Centrum van Ondernemerschap in de Creatieve Industrie (COCI) is hier een goed voorbeeld van;
- Ten bate van het werkveld en het bedrijfsleven in Zuid Nederland wordt Bureau Zuid opgericht, als gezamenlijk loket voor de kunstinstellingen.
- Arrangeren van inhoudelijk relevante en inspirerende evenementen als bedrijfsexcursies voor studenten of leerlingen, zodat zij inspiratie proeven en ondernemers horen. Deze activiteiten vinden al plaats, maar worden nog te weinig gekoppeld aan de curricula.
- Brede aansluiting bij minor en workshop aanbod van het Fontys Centrum voor Ondernemerschap. En dergelijke bestaande initiatieven bij Zuyd, Avans en de nog nieuwe op te zetten hubs.
- In curricula opzet uitwisselen hoe "cultureel ondernemerschap" is verankerd, en hoe we daar cross-border het effect kunnen verstevigen over de vier hogescholen
- Oprichting Projectbureau Zuid om daarmee de gemeenschappelijke agenda en de aansluiting van de behoefte van de creatieve industrie en topgebieden vorm te geven. Projectbureau Zuid wordt een gezamenlijke loket waar door middel van matching initiatieven tussen de vier hogescholen en de creatieve industrie in de regio Zuid worden ontwikkeld.

Organisatie en samenwerking KUO Zuid

De unieke samenwerking tussen de kunstopleidingen in Zuid-Nederland (Brabant en Limburg) wordt in de komende jaren stevig verankerd en verder uitgebouwd. Naast de bestaande Alliantie van Zuyd Hogeschool en Fontys Hogescholen (de eenheid die gezamenlijke masters organiseert), vindt er structureel overleg plaats met de vier hogescholen. In dit overleg worden de afspraken uit dit onderliggende plan en de Sectornota verder geconcretiseerd en op resultaat gestuurd.

In concreto krijgt de verankering vorm in een daadkrachtige overlegstructuur, een gezamenlijk actieprogramma Zuid Nederland en een afstemming met de andere kunstopleidingen in Nederland:

1. Overleg
  - a. Per kwartaal overleg tussen de directies van de kunstopleidingen om operationele afspraken m.b.t. het actieprogramma in praktijk te brengen.
  - b. Per (half) jaar overleg met directies en bestuurders van de vier hogescholen om het actieprogramma voor het komend jaar te accorderen en het programma van het vorige jaar evalueren.
  - c. Regulier overleg kunstdirecties op nationaal niveau in het SAC, de netwerken per discipline en in afstemming met de Bestuurscommissie.
2. Actieprogramma
  - a. Jaarlijks wordt er een gezamenlijk actieprogramma vastgesteld op basis van de afspraken uit onderliggend plan.
  - b. Jaarlijks worden nieuwe ideeën besproken met daarbij de afspraak dat er geen opleidingen gestart c.q. gestopt worden als dit niet is afgestemd in het KUO Zuid overleg.
  - c. Opzet gezamenlijk Communicatieplan richting studenten (met name t.b.v. hun keuze in het muziekonderwijs en/of vormgevingsonderwijs) en richting het werkveld (Bureau Zuid en Brainport 2020).

Bijlage 4

Vastgesteld tijdens het Bestuurlijk Overleg op 23 december 2011

Samenwerkingsakkoord Codarts Rotterdam en de Hogeschool der Kunsten Den Haag

De analyse van de kwaliteit en de maatschappelijke positie van het kunstvakonderwijs, de adviezen van de commissies Veerman en Dijkgraaf, en de ophanden zijnde uitwerking van het Sectorplan Kunstvakonderwijs leiden tot de wens en de noodzaak om te komen tot een geïntegreerd, geprofileerd en kwalitatief hoogwaardig aanbod van kunstvakopleidingen binnen de Metropool Den Haag/Rotterdam. Codarts en de Hogeschool der Kunsten Den Haag willen hiervoor hun gezamenlijke verantwoordelijkheid nemen.

Na verkennende gesprekken op CvB-, management- en afdelingsniveau en de vaststelling van de rapportages van deze gesprekken zijn de CvB's van beide kunsthogescholen tot het besluit gekomen de eerder voorgenomen samenwerking concreet vorm te geven en uit te werken.

Dit betekent dat Codarts Rotterdam en de Hogeschool der Kunsten Den Haag de gezamenlijke verantwoordelijkheid zullen nemen en een gezamenlijke regie voeren ten aanzien van het totale onderwijsaanbod dat beide hogescholen verzorgen.

Deze regie heeft voornamelijk betrekking op het muziek- en dansonderwijs; de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten, de enige faculteit voor de beeldende kunst in dit samenwerkingsverband, neemt een aparte positie in. Met het afstemmen en integreren van het aanbod ontstaat voor de student een onderwijsomgeving die ten opzichte van de huidige situatie zowel meer verdieping als meer verbreding mogelijk maakt. De samenwerking zal bovendien tot een betere inbedding leiden in de zich ontwikkelende Metropool Den Haag/Rotterdam.

Deze samenwerking zal niet in het teken staan van nivellering of schaalvergroting, maar zal de kwaliteiten zoals thans op beide hogescholen aanwezig honoreren en verder uitbouwen. Tegelijkertijd kunnen dwarsverbanden worden gecreëerd en nieuwe ontwikkelingen geïnitieerd. Zo zal er bij de uitwerking (al naar gelang de discipline) soms sprake zijn van afstemming, soms van bundeling, en soms van complementaire profilering. Een centrale regie vanuit de Raden van Toezicht en de Colleges van Bestuur zal toezien op zowel de voortgang als de kwaliteit van het samenwerkingsproces. Hierbij vormt het uitgangspunt dat beide hogescholen de gevoerde merkenamen (Codarts, Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten, Koninklijk Conservatorium) en hun eigen opleidingsaanbod behouden met de daaraan verbonden naamsbekendheid. Tegelijkertijd wordt met de samenwerking een proces ingezet waarbij naast behoud en traditie vooral versterking, verbinding, ontwikkeling en vernieuwing de thema's zijn.

Deze ambitie wordt gevoed door het besef dat, gezien de grote veranderingen in de professionele beroepspraktijk, een jong musicus/danser/beeldend kunstenaar, naast de onverminderd noodzakelijke creatieve en ambachtelijke excellentie, meer en meer zal moeten beschikken over een grote mate van zelfstandigheid, ondernemerschap en communicatieve vaardigheden. Een gezamenlijke vormgegeven onderwijsomgeving van Codarts en de HdK zal hieraan optimaal kunnen bijdragen.

Over een aantal zaken is al overeenstemming:

- Codarts en de HdK zullen hun docent- en educatieopleidingen bundelen tot één interfaculteit.
- De interne vooropleidingen voor Muziek en Dans zullen verzorgd worden door de School voor Jong Talent in Den Haag. Tegelijkertijd worden vanuit Rotterdam buitenschoolse curricula aangeboden en nationaal ingezet als krachtig instrument bij de scouting en begeleiding van jong muziek- en danstalent.
- Bij de klassieke afdelingen zal het onderwijsaanbod anders dan het hoofdvak (bijvoorbeeld minoren, bijvakken, projecten) in een nader vast te stellen tempo worden geïntegreerd. Tevens zal de samenstelling van de commissies van examinatoren van beide afdelingen zodanig worden ingericht dat docenten van het ene conservatorium zitting zullen nemen in de commissies van het andere, om te beginnen bij de bachelor eindexamens. Verder zal een complementaire profilering van de twee klassieke afdelingen worden onderzocht en uitgewerkt. Dit maakt het mogelijk dat de optelsom van de voorgenomen studentenreducties in het kader van het sectorplan inhoudelijk en in gezamenlijk overleg kan worden gerealiseerd.
- De Jazzafdelingen van beide conservatoria zullen aan de ene kant samenwerken bij masterclasses en projecten en zich aan de andere kant meer en meer complementair van elkaar ontwikkelen. Ook hier zal de studentenreductie in gezamenlijk overleg plaatsvinden. Een integrale visie op, sterkere dwarsverbanden tussen, en een meer centrale regie ten aanzien van de afdelingen pop, jazz en wereldmuziek zullen worden ontwikkeld, om te komen tot een sterke en unieke positionering.
- De samenwerking maakt alle minoren- en bijvakkenaanbod van alle genres beschikbaar voor alle studenten.
- Beide HBO dansopleidingen zullen waar het de interne vooropleidingvariant betreft worden bediend door de vooropleiding van de School voor Jong Talent (dansvakopleiding) en de externe variant door de buitenschoolse curricula van Rotterdam. Bij een mogelijke samenwerking op HBO niveau zullen de beide profielen (KC -> klassiek, Codarts -> modern) worden gerespecteerd. Dwarsverbanden worden onderzocht en ontwikkeld, contacten met het werkveld bestendig en versterkt.

Bij de vormgeving van deze deelprocessen zijn (internationale) kwaliteit en wederzijds begrip en respect voor elkaars ambities, belangen en positie de leidende principes.

Veel van de uitwerking van het hierboven beschrevene en zaken die nog niet of onvoldoende aan de orde zijn geweest (zoals de lectoraten, de muziektheateropleidingen en het mogelijk combineren van ondersteunende diensten) kunnen het best worden gekaderd en geborgd door een personele eenwording van de Raden van Toezicht en Colleges van Bestuur. Een samengevoegd CvB geeft al een natuurlijke verdeling van de portefeuilles beeldende kunst, muziek en dans weer. Verder is actieve betrokkenheid van vertegenwoordigers van het primaire proces, coördinatoren, academieleiders en docenten van cruciaal belang.

Het zal ten slotte duidelijk zijn dat het slagen van deze samenwerking voor een belangrijk deel afhankelijk zal zijn van de vertaling ervan in de bekostiging (al dan niet deels missiebekostiging), en het beschikbaar komen van mogelijk noodzakelijke frictiegelden en van voldoende tijd (en dus middelen) voor een zorgvuldige implementatie.

*Rotterdam/Den Haag, 23 december 2011
de Colleges van Bestuur van
Codarts Rotterdam en Hogeschool der Kunsten Den Haag*

Bijlage 5

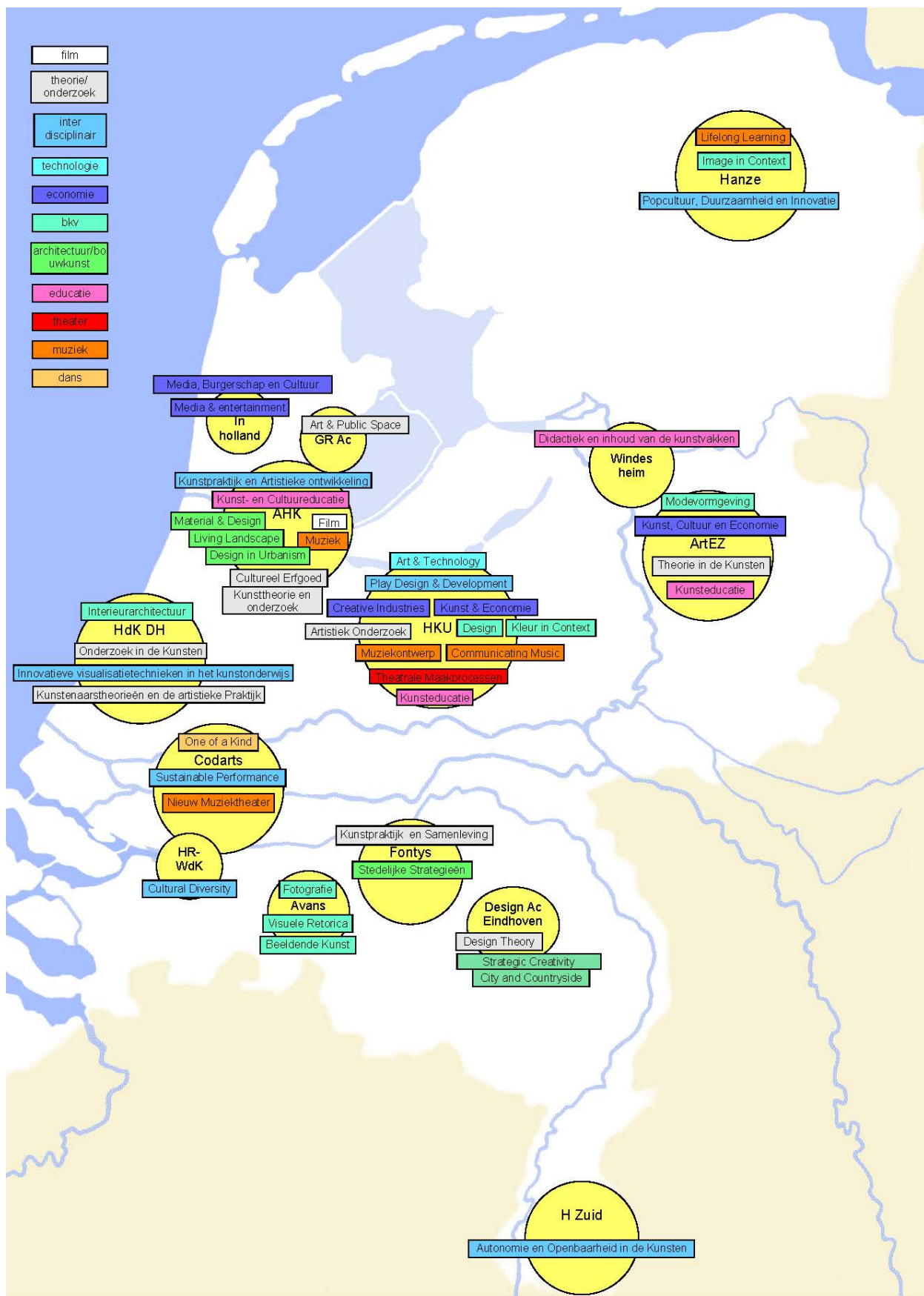

Overzicht lectoraten en lectoren Kunstonderwijs

Hogeschool	Lectoraat	Lector
AHK	Kunstpraktijk en artistieke ontwikkeling	Marijke Hoogenboom
	Kunst- en cultuureducatie	Folkert Haanstra
	Kunsttheorie en -onderzoek	vacature
	Material & Design	Jan Peter Wingender
	Living Landscape	Thomas Oles
	Design in Urbanism	Ton Schaap
	Cultureel erfgoed	Hester Dibbits/Riemer Knoop
	Muziek	Michiel Schuijjer + vacature
	Film	Mieke Bernink
ArteZ	Modevormgeving	Prof. José Teunissen
	Kunst, Cultuur en Economie	Prof. dr. Dany Jacobs
	Theorie in de Kunsten	Dr. Peter Sonderen
	Kunsteducatie	
Avans	Beeldende Kunst	Camiel van Winkel
	Fotografie	Flip Bool
	Visuele Retorica	Karel van der Waarde
Codarts	Sustainable Performance	Frank Heckman
	Nieuw Muziektheater	Micha Hamel
	One of Kind	Jiří Kylián
Design Academy Eindhoven	City and Countryside	David Hamers
	Design Theory	Louise Schouwenberg/Gert Staal
	Strategic Creativity (CRISP)	Bas Raijmakers/Daniëlle Arets
Fontys	Kunstpraktijk in de samenleving	Pascal Gielen
	Stedelijke strategieën	Dr. ir. M.K.T.M. Glaudemans
Gerrit Rietveld Ac.	Art & Public Space	
Hanzehogeschool	Life long learning in Music & the Arts	Dr. Rineke Smilde
	Image in Context	Dr. Anke Coumans
	Popular Culture, Sustainability & Innovation	Dr. Anne Nigten

HdK DH	Interieurarchitectuur	Jan Jongert
	Onderzoek in de kunsten	Henk Borgdorff
	Innovatieve visualisatietechnieken in het kunstonderwijs	Yolande Kolstee
	Kunstenaarstheorieën en de artistieke praktijk	Janneke Wesseling
HKU	Art & Technology	
	Play Design & Development	Dr. Marinka Copier
	Kunst & Economie	Prof. dr. mr. Giep Hagoort
	Artistiek onderzoek	Dr. Henk Slager
	Muziekontwerp	Dr. Jan IJzermans
	Design	Ingrid Schuffelers
	Kleur in context	Frank Koolen
	Theatrale maakprocessen	Nirav Christophe
	Communicating Music	Charlotte Margiono
	Kunsteducatie	Dr. Karin Hoogeveen
	Creative industries	Johan Kolsteeg
Hs Rotterdam	Cultural Diversity	
Hs Zuyd	Autonomie en openbaarheid in de kunsten	Dr. Peter Peters
Inholland	Media & Entertainment	Drs. Wes Wierda
	Media, Burgerschap en Cultuur	Dr. Joke Hermes
Windesheim	Didactiek en inhoud van de Kunstvakken	Drs. Jeroen Lutters

Uitgave

mei 2012

HBO-raad, vereniging van hogescholen

Informatie & Communicatie

Prinsessegracht 21

Postbus 123

2501 CC Den Haag

T 070 312 21 70

F 070 312 21 00

E post@hbo-raad.nl

HBO raad
vereniging van hogescholen